

Η διά βίου μάθηση στην Ελλάδα: διαχρονική εξέλιξη και προοπτική

Κωνσταντίνος Τσαμαδιάς

1. Εισαγωγή

Οι έννοιες «μάθηση», «παιδεία», «εκπαίδευση», «κατάρτιση», «διά βίου μάθηση», «διά βίου εκπαίδευση», «διά βίου κατάρτιση», «εκπαίδευση ενηλίκων» κ.λπ. έχουν δυναμικό περιεχόμενο. Τα όριά τους δεν είναι σαφώς και τελικώς καθορισμένα. Η προσπάθεια διατύπωσης αυστηρών και τελικών ορισμών είναι ατελέσφορη. Η έννοια της διά βίου μάθησης (δβμ) –life long learning (lll)– σε φιλοσοφικό – επιστημονικό επίπεδο είναι ευρύτατη. Οι ρίζες της εντοπίζονται στο «γηράσκω αεί διδασκόμενος» (Σωκράτης, 470-399 π.Χ.). Σε επίπεδο εφαρμοσμένης πολιτικής, οριοθετείται συμπληρωματικά προς το τυπικό σύστημα εκπαίδευσης. Η δβμ έχει αυταξία και σημαντικές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές και πολιτικές διαστάσεις. Τις τελευταίες δεκαετίες έχουμε επιτάχυνση της παραγωγής και διάχυσης πληροφοριών, γνώσεων και τε-

χνολογιών παγκοσμίως. Διαμορφώνεται το «πληνθπικό χωριό», η «παγκόσμια οικονομία» με πολλές ρευστές πτυχές. Η επιστημονική θεωρία και οι εμπειρικές αναλύσεις βεβαιώνουν ότι η συνεχής απόκτηση από όλους τους πολίτες γνώσεων – δεξιοτήτων – ικανοτήτων αποτελεί προϋπόθεση για τη μεγιστοποίηση των θετικών και την ελαχιστοποίηση των αρνητικών πτυχών της προσωπικότητάς τους. Η Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.), ως ενιαία οντότητα, έχει αναγνωρίσει τη δβμ ως δυναμικό παράγοντα προώθησης της ανάπτυξης, της απασχόλησης και της κοινωνικής συνοχής. Σχεδιάζει πολιτικές, συντονίζει την εφαρμογή προγραμμάτων και χρηματοδοτεί την προώθησή της.

Στην Ελλάδα, με χρονική υστέρηση είναι αλήθεια, γίνεται ευρύτερα αποδεκτή η επιτακτική ανάγκη δημιουργικής και διαρκούς προσαρμογής στο δυναμικό και αβέβαιο παγκόσμιο περιβάλλον της γνώσης. Το βασικό

Είναι κατανάλωση, αλλά κυρίως επένδυση (Schultz, 1961, Becker, 1964). Απορροφούν σημαντικούς από τους, σε κάθε περίπτωση ανεπαρκείς, πόρους των υποκειμένων της οικονομίας (κράτος, άτομα – νοικοκυριά, επιχειρήσεις) και διεκδικούν όλο και περισσότερους. Προσφέρουν οφέλη. Οφέλη αγοραία, μη αγοραία, εξωτερικότητες και διαχυτικά αποτελέσματα. Ασκούν, κατά κανόνα, θετικές επιδράσεις στα άτομα/νοικοκυριά/οικογένειες, στις επιχειρήσεις, στην οικονομία, στην κοινωνία, στο κράτος, στην πολιτική (Haveman & Wolfe, 1984, Wolfe & Zuvekas, 1997). Στην Ελλάδα διαχρονικά το απόθεμα του ανθρώπινου κεφαλαίου υπολείπεται του μέσου των χωρών της ευρωζώνης και της Ε.Ε. (Τσαμαδιάς, Σταϊκούρας & Πέγκας, 2010). Οι δημόσιες δαπάνες για την εκπαίδευση είναι χαμηλές σε σχέση με τις υπόλοιπες χώρες της ευρωζώνης, ενώ η αποδοτικότητά τους την κατατάσσει στο λιγότερο αποτελεσματικό τεταρτημόριο (Afonso & Aubyn, 2006). Η συμβολή της εκπαίδευσης στη μεγέθυνση της ελληνικής οικονομίας είναι χαμηλή (Tsamadias & Prontzas, 2010). Οι αποδοτικότητες των κοινωνικών και ιδιωτικών επενδύσεων στην εκπαίδευση είναι ικανοποιητικές συγκριτικά με τις αποδοτικότητες εναλλακτικών επενδύσεων (Psacharopoulos & Patrinos, 2002). Συγκριτικά με τις άλλες χώρες της Ε.Ε., οι εκτιμήσεις δεν είναι συμπίπτουσες. Η εξωτερική αποτελεσματικότητα της κατάρτισης κυμαίνεται από περιορι-

σμένη έως ανύπαρκτη (Κανελλόπουλος, 2005).

3. Η Ευρωπαϊκή Ένωση για τη διά βίου μάθηση

Η Ε.Ε., εδώ και χρόνια, έχει αναγνωρίσει και εν μέρει υποβοηθήσει τις ραγδαίες εξελίξεις στις επιστήμες και στις τεχνολογίες. Έχει ανιχνεύσει τη δυναμική των παγκόσμιων προκλήσεων. Επιχειρεί να σχεδιάσει την πορεία της στο μέλλον και να παρέμβει. Δίνει έμφαση στην ανάπτυξη του τριγώνου «εκπαίδευση, καινοτομία, έρευνα» και στην ανάπτυξη δεξιοτήτων. Έχει θέσει στο επίκεντρο την ανάπτυξη του ανθρώπινου κεφαλαίου. Η στρατηγική της εμπεριέχει τη δβμ ως βασικό στοιχείο, την οποία και χρηματοδοτεί. Ενδεικτικά αναφέρονται μία σειρά από αποφάσεις και ψηφίσματα των κορυφαίων οργάνων της:

α. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Λισαβόνα (2000): στρατηγικός στόχος να καταστεί η Ευρώπη μέχρι το 2010 «η πλέον ανταγωνιστική και δυναμική οικονομία της γνώσης ανά την υφήλιο, ικανή για βιώσιμη οικονομική ανάπτυξη, με περισσότερες και καλύτερες θέσεις εργασίας και με μεγαλύτερη κοινωνική συνοχή».

β. Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, Βαρκελώνη (2002): στόχος να γίνει το εκπαιδευτικό και επιμορφωτικό σύστημα της Ευρώπης ποιοτικό σημείο αναφοράς παγκοσμίως έως το 2010. Ζήτησε δράση για τη βελτίωση βασικών δεξιοτήτων. Οι κοινοί προβληματισμοί για τους στόχους και τις προ-

ες τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών, τη διάδοση και αξιοποίηση αποτελεσμάτων δράσεων και την ανταλλαγή καλών πρακτικών. Τέλος, το πρόγραμμα Jean Monnet υποστηρίζει δράσεις για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση.

δ. Ευρωπαϊκή Επιτροπή (2007): σημειώνει, «η δβμ είναι ζωτικής σημασίας, όχι μόνο για την ανταγωνιστικότητα, την απασχολησιμότητα και την οικονομική ευμάρεια, αλλά και για την κοινωνική ένταξη, την ενεργό συμμετοχή του πολίτη και την προσωπική ολοκλήρωση των ατόμων που ζουν και εργάζονται σε μια οικονομία με βάση τη γνώση».

ε. Ευρωπαϊκή Επιτροπή, (2009): Έκθεση Προόδου για τους στόχους που είχαν τεθεί για τη δβμ, όπου σημειώνεται ότι «έχουν πραγματοποιηθεί εθνικές μεταρρυθμιστικές προσπάθειες στην εκπαίδευση και στην κατάρτιση, οι οποίες είχαν ως αποτέλεσμα τη βελτίωση αυτών των συστημάτων».

στ. Ε.Ε./Νέα Στρατηγική «Εκπαίδευση και Κατάρτιση 2020», η οποία αποτελεί προέκταση της Στρατηγικής της Λισαβόνας. Σε αυτή, η δβμ ορίζεται ως πεδίο πολιτικής υψηλής προτεραιότητας. Στόχος: «ένας μέσος όρος τουλάχιστον 15% των ενηλίκων (ηλικίας 25-64) θα πρέπει να συμμετέχει στη διά βίου μάθηση». Ως ύψιστης προτεραιότητας προκλήσεις ορίζονται: η επιτάχυνση των μεταρρυθμίσεων, η συνέχιση των επενδύσεων, η καθιέρωση νέων τρόπων οργάνωσης της μάθησης, η επικαιροποίηση των μεθόδων αξιολόγησης, η επικύρωση

των μαθησιακών αποτελεσμάτων της μη τυπικής και άτυπης μάθησης και η αντίστοιχη αναγνώριση προσόντων, καθώς και η σύμπραξη των συστημάτων της εκπαίδευσης και κατάρτισης με το χώρο της εργασίας.

4. Ελληνική εμπειρία: διαχρονικές εξελίξεις και ανοιχτά προβλήματα

Στην Ελλάδα ο όρος της δβμ απουσίαζε εντελώς από το δημόσιο λόγο μέχρι σχεδόν τα τέλη του 20ού αιώνα. Η πρώτη σαφής σύγχρονη οριοθέτηση του πεδίου έγινε με το ν. 3369/2005. Στο πεδίο εντάχθηκαν η διά βίου εκπαίδευση (ηαϊκή επιμόρφωση, εκπαίδευση ενηλίκων) και η διά βίου κατάρτιση (αρχική κατάρτιση, συνεχιζόμενη κατάρτιση). Θεσμοθετήθηκε η εθνική επιτροπή διά βίου μάθησης (συμπληρώθηκε με το ν. 3699/2008). Με το ν. 3879/2010 εντάχθηκαν στο πεδίο με σαφήνεια η διά βίου συμβουλευτική και ο επαγγελματικός προσανατολισμός.

4.1. Διά βίου εκπαίδευση

Σε εθνικό επίπεδο η ευθύνη της διά βίου εκπαίδευσης έχει ανατεθεί στους φορείς: α. Γενική Γραμματεία Διά Βίου Μάθησης (Υπουργείο Παιδείας), β. Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο και τα Ινστιτούτα Διά Βίου Εκπαίδευσης (ΙΔΒΕ) των ΑΕΙ (Υπουργείο Παιδείας) γ. το Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης & Αυτοδιοίκησης (Υπουργείο Εσωτερικών).

4444/2008 «Κατάρτιση και Λειτουργία του Ενιαίου Μητρώου των Εκπαιδευτών Ενηλίκων του ΥΠΕΠΘ», 2302/2008 «Κριτήρια και Συντελεστές Βαρύτητας αυτών για την αξιολόγηση των αιτήσεων για επιλογή των υποψηφίων για εκπαίδευση σε Προγράμματα Διά Βίου Εκπαίδευσης». *Αποφάσεις Γενικού Γραμματέα:* 3343/2007 «Ίδρυση Κέντρου Μελετών Διά Βίου Μάθησης», 3636/2007 «Ίδρυση Ινστιτούτου Διά Βίου Μάθησης για τις Ευάλωτες Πληθυσμιακές Ομάδες», 3699/2008 «Λειτουργία τμήματος ή τμημάτων εκτός έδρας Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας», 3679/2008 «Συγκρότηση σώματος αξιολογητών, διενέργειας των εξετάσεων πιστοποίησης της γνώσης της ελληνικής γλώσσας και στοιχείων της ελληνικής ιστορίας και του ελληνικού πολιτισμού για το έτος 2008», 525/2008 «Διαδικασία Αξιολόγησης – Πιστοποίησης Εκπαιδευόμενων σε Προγράμματα Διά Βίου Εκπαίδευσης». Ο πρόσφατος ν. 3879/2010 αποτελεί βήμα προς τη σωστή κατεύθυνση. Ενσωματώνει σε επίπεδο νόμου τις κανονιστικές ρυθμίσεις της προηγούμενης περιόδου. Μεταφέρει την ευθύνη της συνεχιζόμενης κατάρτισης στο Υπουργείο Παιδείας. Ενισχύει το θεσμό της πιστοποίησης. Αποκεντρώνει την ευθύνη των δομών παροχής των σχετικών υπηρεσιών στις περιφέρειες και στους δήμους. Έχει όμως και σημαντικά ελλείμματα. Ενδεικτικά: Αφήνει πολλά θέματα για υπουργικές αποφάσεις. Η αποκέντρωση δεν συνο-

δεύεται από ασφαλιστικές δικλίδες (το προηγούμενο εγχείρημα της αποκέντρωσης της λαικής επιμόρφωσης σε επίπεδο νομαρχιών δεν πέτυχε). Δεν προβλέπει σύστημα χρηματοδότησης, πέραν των κοινοτικών πόρων. Την περίοδο Ιανουάριος 2000 – Μάρτιος 2004, ιδρύθηκαν και τέθηκαν σε λειτουργία 11 Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας (ΣΔΕ), 10 Κέντρα Εκπαίδευσης Ενηλίκων (ΚΕΕ, με 4 εκπαιδευτικά προγράμματα) και 12 Σχολές Γονέων (με 2 εκπαιδευτικά προγράμματα). Εκπαιδεύτηκαν – επιμορφώθηκαν συνολικά 149.542 πολίτες και 2.033 από τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες. Κατασκευάστηκαν 5 κτιριακές υποδομές.

Την περίοδο Απρίλιος 2004 – άνοιξη 2009 ιδρύθηκαν, συγκροτήθηκαν και λειτούργησαν 57 ΣΔΕ (6 εντός σωφρονιστικών καταστημάτων) με 70 παραρτήματα, 58 ΚΕΕ (με 79 εκπαιδευτικά προγράμματα διάρκειας μέχρι ένα εκπαιδευτικό έτος), 58 Σχολές Γονέων (με 10 εκπαιδευτικά προγράμματα), το Κέντρο Διά Βίου Μάθησης από Απόσταση (με 27 κόμβους ανά την επικράτεια και με 4 εκπαιδευτικά προγράμματα ετήσιας διάρκειας), το Κέντρο Διά Βίου Μάθησης Εκπαιδευτών Ενηλίκων. Επίσης, ανασυγκροτήθηκαν οι 54 Νομαρχιακές Επιτροπές Λαικής Επιμόρφωσης (με 55 επιμορφωτικά προγράμματα) και τα 2 Κέντρα Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΚΕΚ). Σχεδιάστηκαν και λειτούργησαν τα αυτόνομα εκπαιδευτικά προγράμματα: «Εκπαίδευση Ενηλίκων στις Νέες Τεχνολογίες – ΗΡΩΝ», «Εκπαίδευση Αγροτών για την

δικαιούχων φοιτητών. Το αποθεματικό από της ιδρύσεως μέχρι και το 2004 ήταν 15.903.438,88 €, ενώ το 2008 ανήλθε στο ποσό των 44.933.202,91 €. Ιδρύθηκε Μονάδα Διασφάλισης Ποιότητας. Σημειώνεται ότι το 2008 ήταν υπό ίδρυση 5 ΙΔΒΕ σε πανεπιστήμια και 16 σε ΤΕΙ, ενώ λειτούργούσαν 7 ΚΕΚ.

4.1.3. Διά βίου μάθηση δημοσίων και αυτοδιοικητικών υπαλλήλων και στελεχών

Η αποστολή της δβμ του ανθρώπινου δυναμικού του ευρύτερου δημόσιου τομέα ανατέθηκε στο Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης (Υπουργείο Εσωτερικών) με το ν. 1388/1983. Με το ν. 3200/2003 μετονομάστηκε σε Εθνικό Κέντρο Δημόσιας Διοίκησης και Αυτοδιοίκησης (Ε.Κ.Δ.Δ.Α.). Οργανισμός έγινε με τα Π.Δ. 193/2004, 1/2008 και 173/2008. Η κωδικοποίηση των ισχυουσών διατάξεων σε ενιαίο κείμενο έγινε με το Π.Δ. 57/2007. Με το ν. 3345/2005 κυρώθηκε καταστατικός χάρτης της επιμόρφωσης. Καθιερώθηκαν: σύστημα στοχοθεσίας, αξιολόγησης και μέτρησης της αποδοτικότητας (ν. 3230/2004), υποχρεωτική επιμόρφωση των προϊσταμένων διευθύνσεων (ν. 3613/2007), σύστημα πιστοποίησης της επιμόρφωσης (ν. 3613/2007). Από το καλοκαίρι του 2004 έγινε αποκέντρωση (Δίκτυο Περιφε-

ρειακών Ινστιτούτων Επιμόρφωσης στις Περιφέρειες της χώρας). Συνολικά, επιμορφώθηκαν 184.191 στελέχη του Δημοσίου. Ενισχύθηκε η αποκέντρωση (στην περιφέρεια το 2003 διεξάγονταν το 24,7%, ενώ το 2006 το 60,4% των προγραμμάτων). Αναπτύχθηκε η Εθνική Σχολή Δημόσιας Διοίκησης (καθιέρωση 18μηνιας διάρκειας σπουδών, νέα τμήματα, ανασχεδιασμός των προγραμμάτων σπουδών στην κατεύθυνση της ηλεκτρονικής διακυβέρνησης). Την περίοδο 1986-2003 αποφοίτησαν συνολικά 969 και την περίοδο 2004-2009 832 σπουδαστές. Εκδόθηκαν περισσότερα από 90 εγχειρίδια για τα μαθήματα και εργαστήρια. Χρηματοδοτήθηκαν μεταπτυχιακά προγράμματα για δημοσίους υπαλλήλους, σε συνεργασία με τα Πανεπιστήμια Πελοποννήσου και Μακεδονίας. Ιδρύθηκε, το 2008, Κέντρο Έρευνας και Καινοτομίας στη Δημόσια Διοίκηση των χωρών της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Μεσογείου (RICPA), με έδρα τη Θεσσαλονίκη. Απόρροια υπήρξε η υλοποίηση επιμορφωτικών προγραμμάτων σε βέλτιστες πρακτικές διεθνούς επιπέδου. Η Εθνική Σχολή Τοπικής Αυτοδιοίκησης (Ε.Σ.Τ.Α.), με σύγχρονα προγράμματα σπουδών και υλικοτεχνική υποδομή, ενεργοποιήθηκε το 2004. Από το 2006 αναλαμβάνει την εκπαίδευση του Ειδικού Ένστολου Προσωπικού της Δημοτικής Αστυνομίας. Την περίοδο 2007-2009 εκπαιδεύτηκαν και αποφοίτησαν 973 στελέχη.

Υπουργείο Παιδείας Διά Βίου Μάθησης και Θρησκευμάτων.

4.3. Ανοιχτά προβλήματα

Είναι αρκετά τα ανοιχτά προβλήματα που παραμένουν, παρά τα βήματα που έγιναν τα τελευταία χρόνια. Κωδικοποιημένα, τα προς άμεση εφαρμογή είναι: α) διάχυση κουλτούρας μάθησης, β) πολιτική βούληση σε κεντρικό, περιφερειακό και δημοτικό επίπεδο, γ) αύξηση του αριθμού των πολιτών που συμμετέχουν στη δβμ, ώστε να τείνει προς το στόχο της Ε.Ε., δ) άμεση συμπλήρωση και επιτυχής εφαρμογή του νέου νόμου, σχεδιασμός, συντονισμός και ανάληψη πρωτοβουλιών από τους αρμόδιους φορείς της κεντρικής κυβέρνησης, τις περιφέρειες και τους δήμους, ε) καθιέρωση συστήματος αποδοτικής και αποτελεσματικής χρηματοδότησης του συστήματος για τη διασφάλιση της βιωσιμότητας μετά το πέρας των ενισχύσεων από την Ε.Ε., στ) εναρμόνιση του συστήματος δβμ με το τυπικό σύστημα εκπαίδευσης, ζ) συνεχής ανίχνευση των αναγκών και εναρμόνιση του συστήματος δβμ με την αγορά εργασίας, η) εφαρμογή δεικτών και διαδικασιών αποτελεσματικότητας και διασφάλισης της ποιότητας, θ) εφαρμογή του ευρωπαϊκού πλαισίου προσόντων (πιστωτικές μονάδες), ι) εφαρμογή αξιόπιστης αξιολόγησης και πιστοποίησης δομών, προγραμμάτων, εκπαιδευτών – εκπαιδευομένων, ια) προώθηση του καθορισμού των επαγγελματι-

κών περιγραμμάτων και δικαιωμάτων, ιβ) προώθηση της εξωστρέφειας του συστήματος, των διεθνών συνεργασιών και της εξαγωγής τεχνολογίας, ιγ), ιδιαίτερη προσοχή στις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, ιδ) δβμ των εκπαιδευτών ενηλίκων, ιε) στήριξη της λειτουργίας του Κέντρου Μελετών Διά Βίου Μάθησης (Εθνική Βιβλιοθήκη δβμ).

5. Συμπερασματικά σχόλια

Η δβμ αναγνωρίζεται ως πεδίο στρατηγικής σημασίας. Η Ε.Ε. επιδιώκει να καταστήσει την Ευρώπη χώρο δβμ όλων των πολιτών της. Σχεδιάζει προγράμματα και συντονίζει πολιτικές. Ωθεί και συνδράμει όσα εκ των μελών της έχουν δομικά, λειτουργικά και χρηματοδοτικά ελλείμματα. Είναι αλήθεια ότι η χώρα μας δεν είχε δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεν είχε καλές επιδόσεις στη δβμ. Την αντιμετώπιζε ως περιθωριακή δημόσια δράση. Ίσως γιατί το πεδίο απαιτούσε δουλειά χωρίς πολύ χρήμα. Ίσως γιατί όταν άρχισαν να εισρέουν σημαντικοί κοινοτικοί πόροι, οι «επιτήδειοι» με τις πρακτικές τους την απαξίωσαν. Είναι γνωστό ότι διαχρονικά, η κυρίαρχουσα κουλτούρα, εκτός εξαιρέσεων, θεωρεί περιττή πολυτέλεια ό,τι δεν αποδίδει άμεσα. Η μεθοδική και συστηματική προετοιμασία των προσδιοριστικών παραγόντων προώθησης της διατηρήσιμης ανάπτυξης, της απασχόλησης και της κοινωνικής συνοχής

De la Fuente, A., *Human capital in a global and knowledge-based economy. Part II: Assessment at the EU country level. Report for the European Commission, Directorate-General for Employment and Social Affairs, Brussels, 2003.*

Denison, E. F., *Why growth rates differ. Postwar experience in nine Western countries*, Brookings Institution, Washington, 1967.

Haveman, R. & Wolfe, B., «Schooling and economic well-being: The role of non-market effects», *The Journal of Human Resources*, 19, 1984, σελ. 377-407.

Lucas, R., «On the mechanics of economic development», *Journal of Monetary Economics*, 22(1), 1988, σελ. 3-42.

McMahon, W. W., «The Social and External Benefit of Education», στο G. Johnes & J. Johnes (Eds.), *International Handbook on the Economics of Education*, Edward Elgar, Cheltenham, 2004.

Mincer, J., *Schooling, experience and earnings*, Columbia University Press, New York, 1974.

OECD, *Education at a glance*, Paris, 1998.

Psacharopoulos, G. & Patrinos, H. A., *Returns to investment in education. A further update*, The World Bank, Washington DC, 2002.

Romer, P., «Endogenous technological change», *Journal of Political Economy*, 89(5), 1990, σελ. 71-102.

Schultz, T., «Investment in human capital», *American Economic Review*, 51, 1961, σελ. 1-17.

Tsamadias, K. & Prontzas, P., «The effect of education on economic growth in Greece over the 1960-2000 period», *Education Economics*, forthcoming.

Wolfe, B. & Zuvekas, S., «Non-market effects of education», *International Journal of Education Research*, 27, 1997, σελ. 491-502.

Ο κ. Κωνσταντίνος Τσαμαδιάς είναι Αναπληρωτής Καθηγητής Αξιολόγησης Επενδύσεων στην Εκπαίδευση και τη Διά Βίου Μάθηση στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, Γενικός Γραμματέας του Ελληνικού Ινστιτούτου Αξιολόγησης Επενδύσεων και Πολιτικών.

Το παρόν κείμενο αφιερώνεται στη μνήμη του Παναγιώτη Σιαφαρίκα, Καθηγητή του Πανεπιστημίου Πατρών & Προέδρου του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου (2004-2009).